

Старший науковий співробітник відділу історії сучасного періоду Кременчуцького краєзнавчого музею Г.О. Близнюк зробила дві доповіді: одну з яких присвятила «вірному лицарю музики» П.М.Сапсаю, а іншу історії вищого професійно-технічного училища № 7 м. Кременчука. Із захопленням присутні слухали розповідь про життєвий і творчий шлях талановитого земляка Петра Миновича Сапсає – людини унікальної обдарованості, музиканта і співака, актора і режисера, композитора і диригента.

Не менш цікавою була доповідь краєзнавця - старожила П.С. Потапенко, який поділився з присутніми спогадами про кременчуцький колгоспний базар у 1941 - 1945 роках.

Одним з пріоритетних напрямків у дослідженнях місцевих краєзнавців є відтворення історії освітніх закладів Кременчука та регіону. Як зазначалося вище, Г.О.Близнюк дослідила історію ВПУ №7, екскурс в історію кременчуцької дитячої художньої школи зробила науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи міського музею І.Г. Селезньова, а архівіст архівного відділу виконавчого комітету Кременчуцької міської ради Ю.О.Пугасей ознайомила присутніх зі своїми дослідженнями повоєнної освіти Кременчука.

Третя секція (модератор В.В. Шабуніна) об'єднала два напрямки – «Документознавство та джерелознавство» та «Історія Кременчука в спогадах кременчужан та гостей міста». З 2004 року кафедра українознавства КрНУ імені Михайла Остроградського готує фахівців зі спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність», тому студенти-документознавці є постійними учасниками регіональних науково-практичних конференцій, які відбуваються в Кременчуці. Альона Душенко дослідила історію Кременчука кінця XIX-початку XX століття на основі адрес-календарів та пам'ятних книжок Полтавської губернії, а Анна Елоян визначила місце і роль документа у діяль-

ності Кременчуцького краєзнавчого музею.

Заступник директора Кременчуцької міської централізованої бібліотечної системи (ЦБС) для дорослих Н.А.Сизон проінформували учасників засідання про можливі шляхи взаємодії бібліотек і громадськості в популяризації матеріалів про рідний край. Доповідь Н.А.Сизон продовжила головний бібліограф Н.М.Ткаченко, яка поділилася досвідом краєзнавчої роботи ЦБС.

Спогади кременчужан завжди привертала велику увагу краєзнавців. Особливим теплом по відношенню до історії рідного міста була сповнена доповідь краєзнавця Д.А.Артозея, який поділився спогадами про дореволюційний Кременчук А.І.Риндіної. «На долгую память с неизменной благодарностью» – таку назву мала доповідь - спогади А.М.Лушакової про Заслуженого вчителя України, засновника відділу природи Кременчуцького краєзнавчого музею М.М.Кулішова, яка завершила роботу секції.

На заключному пленарному засіданні (модератор А.М.Лушакова) в ході обговорення роботи конференції були підведені її підсумки та сформульовано рішення, згідно до якого наступний подібний захід має відбуватися у 2013 році. До участі в наступній конференції мають залучатися викладачі усіх вузів міста Кременчука, науковці - краєзнавці з Полтави, Дніпропетровська та інших міст регіону, духовництво, представники діаспори.

Отже, свою основну мету III регіональна науково-практична конференція, присвячена 440-й річниці заснування міста Кременчука реалізувала: ще тривалий час її учасники не залишали приміщення університету, обговорюючи доповіді, що найбільш запам'яталися. Залишається сподіватися, що наступні наукові форуми кременчуцьких дослідників будуть не менш представницькими та сприятимуть піднесенню розвитку краєзнавства в регіоні в цілому.

Володимир Крот (м. Кременчук)

КРЕМЕНЧУК У ДЗЕРКАЛІ ЧАСУ

Рец. на кн.: Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764-го. — 2-е вид., випр., доп. — К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2011. — 681 с.: іл.

Вивчення історії рідного краю, міста, села має неабияке виховне значення для нашого суспільства. Традиція дослідження минулого регіонів України була започаткована в другій половині XIX століття представниками історичної школи

Володимира Антоновича. Тоді з'явилися ґрунтовні праці Д.Багалія з історії Слобожанщини, М.Грушевського з історії Київщини та ін. В цей час була написана і перша історія Кременчука Федора Ніколайчика, який також належав до

вказаної школи. Другий етап краєзнавчих досліджень припадає на 20-ті роки минулого століття. Тоді у Всеукраїнській академії наук під керівництвом М.Грушевського було створено відділ з вивчення регіональної історії. Один з учнів Великого українця М.Ткаченко опублікував «Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII століття» в Записках історико-філологічного відділу ВУАН.

У часи сталінізму дослідження з місцевої історії, м'яко кажучи, не віталися владою. Тоді були розгромлені товариства краєзнавців, а їх учасників репресовано. Лише в 50-70-ті роки XX століття ситуація в названій царині поліпшилася. Саме в цей час була підготовлена багатотомна «Історія міст і сіл України» під керівництвом академіка П.Трощака. Історію Кременчука вивчали в ці часи Л.Євселевський, О.Осташко, А.Лушакова та інші. Однак, в їхніх працях козацьке минуле Кременчуччини практично не відображалось. Історики, якщо і писали про XVI-XVIII століття, то робили це, широко використовуючи монографію Ф.Ніколайчика. Можна, констатувати, що названий період з історії нашого краю до останнього часу залишався малодослідженим.

Тому книга Дмитра Вирського «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го», яка нещодавно побачила світ, представляє вагомий внесок в регіональну історичну науку. Її автор, відомий фахівець з ранньомодерної історіографії, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. Важливим напрямком його наукової діяльності виступає краєзнавство. Історії рідної Кременчуччини він присвятив дві монографії та ряд статей: «Кременчук 1917-1920 рр.: провінційні образи революції (К., 2003), «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764-го. – 1-е вид. (К., 2004), Кременчуцьке староство Першої Речі Посполитої // Кременчуку – 435 років: Матеріали науково-практичної конференції (Кременчук, 2006. с.15-20); Гадяцька унія та локальний інтерес (королівські надання кременчужанам 1659 р.) // 350-lecie unii hadziackej (1658-2008). (Warszawa, 2008. s.653-660).

Перше видання праці Д.Вирського «Українне місто...» побачило світ в 2004 році. Воно вийшло доволі скромним тиражем і майже відразу стало бібліографічною рідкістю. В подальші роки автор продовжив пошуки джерел з історії нашого краю в архівах Києва, Кракова, Варшави, Петербурга, Москви. Автору вдалося зібрати багато цікавих матеріалів, які значно доповнили його попередні дослідження. Зважаючи на це,

Д.Вирський підготував до друку друге видання своєї фундаментальної праці. Навіть поверхове порівняння обох творів вказує на суттєві відмінності між ними. Загальний обсяг нового видання вдвічі переважає попереднє, також майже вдвічі більше в останньому використано літератури і джерел. Як скромно зауважив з цього приводу автор: «Нове видання вийшло ошатнішим та трохи більш «видовищним» (с.10.) До тексту залучені художні та народно-літературні пам'ятки, пов'язані з темою дослідження.

В зв'язку з тим, що, на жаль, в наукових колах перше видання праці Д.Вирського не знайшло належної уваги фахівців, вважаю за потрібним подати детальний огляд його праці. Монографія «Українне місто...» складається з вступної передмови, трьох розділів основного тексту та додатків і ілюстрацій, які охоплюють приблизно третину твору. У зверненні до земляків автор зазначає, що в його книжці «наголос стоїть не на сентименті до втраченого Раю природного привілля... а на людському в нашій історії, на щоденних свідомих, і не дуже виборах, значущих для людини і громади» (с.10). Його праця адресована тим, хто бажає «пізнати, що то є кременчуцька тотожність, як воно бути кременчужанином не тільки за просторовою локалізацією, але і за часовим виміром який передбачає щось знане як спільне «майбутнє» так і саме спільне «минуле» (с.10).

Об'єктом дослідження Д.Вирського виступає Кременчуччина, тобто головне місто і прилеглі до нього території. Спираючись на методологію відомого французького історика Ф.Броделя, який членував простір на кантони (само місто, містечко та найближча околиця, яка здатна забезпечити необхідною для простого відтворення сільськогосподарською продукцією), автор визначив історичний простір землі, яку він називає Кременчуччина. На його думку, вказаний регіон «локалізується вздовж Дніпра, обмежений з лівого боку нижніми течіями Сули та Ворскли (а вряди-годи може сягати і гирла Орелі), з правого – нижньої течії Тясмина і районом навпроти гирла Ворскли» (с.14). Нині це територія чотирьох областей – Полтавської, Черкаської, Кіровоградської, Дніпропетровської. Її площа приблизно 10 тисяч квадратних кілометрів з населенням 1 мільйон чоловік. Тобто, автор визначив географічні межі свого дослідження, які не співпадають із сучасним адміністративним устроєм України.

Треба зазначити, що видатний український історик М.Грушевський в статті «Новий поділ України», яка була написана в 1918 році і носила рекомендаційний характер Установчим зборам в питанні адміністративного устрою УНР, обстоював поземельний поділ України з урахуванням історії кожного регіону. В його проекті Кременчук мав стати центром землі «Самара», яка включала повіти Кременчуцький, Кобеляцький, Новомосковський, частину Золотоніського і Хорольського*. Як бачимо, порівняно з цим, Д.Вирський дещо розширив територію Кременчуччини, включивши до неї частину земель Правобережної України.

Автор відмовився від традиційної періодизації історії регіону в залежності від державної приналежності. На його переконання, воно пов'язане, по-перше, з принциповим наголошенням на внутрішніх процесах місцевого соціуму, а по-друге, з його поглядом на весь означений часовий проміжок крізь призму генези феномену української Козаччини. В зв'язку з цим верхня межа дослідження пов'язана з ліквідацією козацького ладу на більшій частині Кременчуччини, яку поглинула новоутворена Новоросійська губернія (с.14-15). Далі вчений подав аналіз літератури як давньої, так і сучасної, з визначеної теми дослідження і схарактеризував його джерельну базу.

Перший розділ монографії «Королівська фортеця» охоплює період від 1571 до 1648 років. Він складається з трьох підрозділів, в яких вчений розкриває «дореволюційне» минуле Кременчука та прилеглих до нього територій. Воно тісно пов'язане з боротьбою з Диким полем і освоєнням нових територій. Кременчуцький ухорд відомий з другої половини XVI століття і він стає об'єктом приватизації місцевої шляхти. Офіційну дату заснування Кременчука – 1571 рік – Дмитро Вирський вважає доволі умовною. Він аргументовано доводить, що міста і містечка в цьому регіоні почали з'являтися в першій чверті XVII століття, а особливої інтенсивності заселення нашого краю набуло в 30-40-х роках цього століття. Однак, автор не виступає категорично і проти офіційної дати заснування міста, припускаючи, що на цьому місці могло існувати укріплення, яке згодом зруйнували татари. Вказану тезу він підтвердив уривками з джерел. Однак, безперервний розвиток Кременчука, на його думку, розпочався з кінця 30-х років XVII століття.

* Грушевський М. Новий поділ України // Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. – С.218.

Вчений детально зупинився на проблемі заселення навколишніх територій. Він відзначає вплив шляхти та козаків на колонізаційні процеси. Королями прикордоння називає дослідник князів Вишневецьких. Не оминув науковець історичних подій, пов'язаних з участю Православної церкви в освоєнні нашого краю. Він подав історію створення Пивогірського монастиря, від перших згадок XVI століття (ще як просто монастирської маєтності).

Д.Вирський у своїй праці висвітлює події, пов'язані із заснуванням сусідніх міст і містечок – Крилова, Говтви, Градизька, Омельника, Власівки, Келеберди та ін. Він відзначає, що більшість назв населених пунктів має тюркське походження, вони «явно домінують серед найдавніших топонімів Кременчуччини. Причому, навіть у зовні слов'янських назв можна підозрювати давньотюркські «родоводи» (с.63.)

Розглядаючи проблему взаємовідносин між козаками і шляхтою, дослідник вказує, що до вибуху Хмельниччини вони були партнерськими, хоч і не рівноправними. «Обидві сторони відчували певний сентимент [лицарський – В.К.] один до одного (відлуння традиції вряди-годи відчувалося до кінця існування Речі Посполитої)» (с.85). Як приклад козацько-шляхетської співпраці він наводить їхню спільну боротьбу турками і татарами. Автор детально описав битву на Пивських горах, спираючись на поетичний твір «Epicedion», жалобний вірш пам'яті князя Михайла Вишневецького.

На думку автора, однією з причин протистояння між польською шляхтою і українським козацтвом стали різні геополітичні інтереси. Польща – це країна Балтійського басейну, Україна – Чорноморського. Для українців властиво було обстоювати активну наступальну програму, спрямовану на південь проти Османської імперії. Поляки бажали жити з турками в мирі і потребували козаків як прикордонну сторожу (с.91). Тому конфлікт між ними був лише справою часу.

В монографії ґрунтовно проаналізовано козацьке повстання 1625 року. Його завершальна фаза відбулася на Куруковому озері біля Кременчука. Автор описав битви козаків і поляків, зазначивши, що перші доволі добре могли вести оборонні бої, а другі мали перевагу у відкритому полі. На думку дослідника, «Куруківська кампанія серед 'козацьких війн' найбільш нагадувала 'лицарську війну'» (с.96). Вона закінчилася компромісною угодою, яка не передбачала традицій-

ної видачі козацьких ватажків. На переконання автора «Куруківська угода була сприятливішою для польського уряду, що, однак, компенсувалося його неспроможністю ефективно слідкувати за її дотриманням» (с.97).

Зіткнення інтересів магнатів і козаків спровокували нові повстання 30-х років XVII століття, які охопили терени Кременчуччини. Автор описав перебіг цих подій у нашому краї. Йому вдалося відкрити ім'я першого кременчужанина, яке донесли нащадкам історичні джерела. Це був Ріпка, підданий С.Потоцького. Про нього згадувалося в щоденнику Симеона Окозького (с.101).

Другий розділ монографії Д.Вирського «Кременчуцький первоцвіт: Козацька революція і Руїна» охоплює період з 1648 по 1687 роки. Він складається з двох частин. Перша отримала назву «Столична околиця: від сотні до полку» – в ній відображена історія краю в часи правління гетьмана Б.Хмельницького. Другу ж автор назвав доволі поетично – «ПоХмілля». Тут оповідається про Кременчуччину в часи громадянської війни та іноземного втручання. На переконання автора, Козацька революція сприятливо вплинула на життя кременчужан. Місто з околицями увійшло до столичного чигиринського полку і було причетним до ядра козацької державності.

Позитивною рисою монографії Д.Вирського є те, що він «населяє» її живими людьми, тобто вихідцями з нашого краю, які прийняли активну участь у національно-визвольній боротьбі українського народу проти іноземних загарбників. Серед соратників Богдана Хмельницького «першого призову» прославився Михайло Криса, який походив із дрібної шляхти і проживав в Крилові. Він відзначився в битві під Жовтими Водами і згодом дослужився до посади київського полковника, а в 1651 році очолив столичний чигиринський полк. Однак, під час берестецької кампанії М.Криса перейшов на бік поляків, за що отримав прощення від короля. Автор повідомляє, що він пізніше служив гетьману Ю.Хмельницькому на посаді переяславського полковника. Потім попав до російського полону, якимсь чином unik страти і висланий до Сибіру. Д.Вирський наводить цікаву подробицю про спробу російського воєводи похрестити козацького полковника вдруге. Названий епізод свідчить про недовірливе ставлення московських можновладців до православних українців, які на їхню думку були зіпсовані католицизмом. Пізніше М.Криса отримав амністію і повернувся в Україну. Оповідає автор

про козака Петличенка родом з Кременчука, який воював під командуванням І.Золотаренка проти Литви на території сучасної Білорусії. Згодом рід Петличенків загніздився в Кременчуцькому повіті і його представники брали активну участь у громадському житті нашого краю аж до революції 1917 року. В додатках до монографії наведено списки реєстрів та компутів XVII-XVIII століть і матеріали ревізій, у яких фігурують імена кременчужан та жителів навколишніх сіл. Чимало схожих прізвищ можна знайти серед наших сучасників. Читач нехай уважно прочитає їх, можливо, серед них є його далекі предки.

Д.Вирський наводить опис Кременчука турецьким мандрівником Евлія Челебі, який побував у місті в 1657 році. Значну увагу приділив автор висвітленню історії навколишніх сіл та містечок, зокрема Богомолівці, Савиному, Кривушам, Кохнівці. Виникнення Крюкова, який тепер є правобережною частиною Кременчука, дослідник відносить до 1659-1661 рр. (с.123). Важливу роль в його розвитку відіграв чумацький помисел, який набув розквіту у XVIII столітті. Аналізуючи господарське життя краю, автор вказує, що в Кременчуці в цей час успішно розвивалася торгівля, взагалі економіка регіону знаходилася на підйомі. Однак, після Переяслава почастишали напади кримських татар, а згодом громадянська війна привели до спустошення Кременчука і навколишніх територій.

Окрему увагу автор приділив Кременчуцькому полку, який існував з 1661 по 1666 роки. Д.Вирський зазначав, що він був створений за ініціативою наказного гетьмана Я.Сомка на базі лівобережних сотень Чигиринського полку. Далі він навів список населених пунктів, які входили до вказаної адміністративно-територіальної одиниці, однак він не є повним. Дослідник припускав, що до Кременчуцького полку могли належати і території сусідніх полків, зокрема Полтавського, Лубенського і Миргородського. Це могло бути пов'язане з проектом Кременчуцького староства Ю.Немирича, а також з метою ослаблення потужного Полтавського полку після придушення заколоту М.Пушкаря (с.129).

Д.Вирський подав інформацію про кременчуцьких полковників. Він припускає, що вже тоді існувала традиція передачі посад від батька до сина. «Склад кременчуцьких полковників, – пише він – між іншим, говорить про формування на Кременчуччині старшинських династій» (с.131).

Викликає інтерес нарис автора про адміністративно-територіальну одиницю, пов'язану з нашим

містом. Хоча українські землі після 1654 р. знаходилися в підданстві московського царя, польський король не визнавав цього. В 1657 р. він створив Кременчуцьке староство. Складалося воно з самого Кременчука та його лівобережної околиці навколо гирла Псла (с.141). Історія постановня цього адміністративно-територіального утворення Д.Вирський пов'язує з персональними амбіціями Ю.Немирича, який в 1657 р. перейшов на бік козаків і прагнув повернути свої втрачені маєтки в нашому краї. Після його смерті в 1659 р. році титул кременчуцького старости отримав клієнт гетьмана Миколая Потоцького Маріуш-Станіслав Яскульський. «Цей популярний у жовнірському середовищі ветеран якнайкраще підходив на роль зверхника староства, яке ще треба було відстояти збройною рукою», – слушно зауважував автор з цього приводу (с.144). Незважаючи на те, що за Вічним миром 1686 р. Польща остаточно зреклася Лівобережної України, титул кременчуцького старости продовжував існувати. Д.Вирський наводить цілий список осіб, які його носили аж до початку ХІХ століття, тобто, коли вже не існувало і самої Речі Посполитої.

Доба «Руїни», яка почалася після смерті Б.Хмельницького, негативно позначилася на становищі Кременчуччини. Вже перший конфлікт між гетьманом І.Виговським і полтавським полковником М.Пушкарем спустошив наш край. «На Кременчуччині встигли побувати і гетьманські війська, укупі зі своїми татарськими союзниками, і запорожці з кошовим отаманом Яковом Барабашем на чолі. За умов війн ХVІІ століття для мирного населення та місцевої економіки це було майже рівно нищівно» (с.153).

Автор подав свідчення татарського мандрівника Евлія Челебі про облогу Кременчука в квітні-травні 1658 року. Він зараховує цей епізод до початкового етапу громадянської війни. На думку дослідника, «найсутужніше в ці гіркі часи прийшлося ще свіжим паросткам попереднього козацького піднесення. Хоча ядро кременчуцького соціуму лишилося недоторканим, про попередній добробут кременчужани могли тепер лише згадувати» (с.154). Першими жертвами внутрішньої війни стали навколишні села Богомолівка, Броварки, перше фактично обезлюдніло, а друге розорено.

Гадяцька унія, як спроба повернутися у «звичний світ», знайшла прихильників серед частини кременчужан. Автор подав список десяти наших земляків, які брали участь на вальному сеймі у Варшаві, де затверджувалася польсько-українсь-

ка угода. Тоді ж привілеї отримало і «королівське місто» Кременчук. На переконання Д.Вирського, гетьман І.Виговський користувався популярністю на Кременчуччині. Його військо отримало під Говтвою важливу перемогу над московською армією. Облога містечка і битва тривали з 7-го по 12 червня 1659 р. Як бачимо, названа подія трапилася раніше знаменитої Конотопської битви.

Після скинення І.Виговського з гетьманства розпочалася боротьба між прихильниками і противниками Ю.Хмельницького, втручання в українські справи Польщі, Росії, Туреччини, Кримського ханства. Все це негативно позначилося на житті мешканців Кременчука та його околиць. Розкол України по-живому розрізав Кременчуччину, адже її територія входила тоді до Чигиринського полку. Його володіння були розташовані на обох берегах Дніпра, що стало однією з підстав до створення в 1661 р. окремого Кременчуцького полку.

Того ж року в Кременчуці розташувався гарнізон московських стрільців та козаків з Ніжина під проводом полковника Івана Мозирі. Автор вказує на те, що «свої» козаки поводитися в місті як справжні окупанти, вдаючись до бешкетів і грабунку кременчужан. Д.Вирський пояснює таку їх поведінку «традиціями козацького найманства, адже, діючи за наказом Ромадановського 'мозирці' мали почувати себе саме як московські найманці, так і прочигиринськими настроями кременчуцького населення, що мали впадати в око саме 'землякам', які добре розумілися на місцевих справах, викликаючи з їх боку репресії» (с.171). Поведінка вояків спровокувала скарги до царського уряду. З цього приводу до міста виїхав спеціальний посланець, який мав розслідувати цю справу. Виявилось, що кременчужани мають претензії тільки до козаків, а не до московських стрільців. Вони прохали, щоб в місті залишили лише ратних людей. Прохання було виконане, але ремствування місцевих жителів не припинилися, тепер вони «били чолом» на майора Івана Березнякова, який розорює людей в Кременчуці (с.173).

З наведених фактів можна зробити висновок, що українці тоді потерпали і від московських військ, і від козаків, і від поляків та кримських татар. Проте, на нашу думку, в наведеному автором цікавому епізоді, можливо була спроба міщан оббілити московитів, а всю вину перекласти на козаків.

Подальші події можуть служити підтвердженням зазначеної думки. Коли кременчуцькі

козаки підняли зазолот і впустили до міста вояків Чигиринського полку, то міщани попередили московських ратних людей і зачинилися з ними в замку. З приводу наведеного факту Д.Вирський зазначає: «Поведінка міщан стала ще одним проявом Руїни на кременчуцькій землі. Традиційно міщанський опортунізм пояснюють тим, що міщани як стан були зацікавлені у сильній і стабільній державній владі, що гарантувала б специфічні для кожного міста місцеві привілеї. А спроможність молодій Козацькій державі забезпечити міщанські вимоги не виглядала очевидною» (с.175).

Дослідник вказує на запустіння нашого краю від початку 60-х років XVII століття. Кременчук покинула більшість його жителів, розбіглися і мешканці навколишніх сіл та містечок. Територія Кременчуччини стала ареною протистояння у «війні берегів». Автор оповідає про битви між протиборчими сторонами, що відбувалися тоді. «Населення втратило будь-яку орієнтацію і його лояльність, – як пише він, – залежала від того чиї військові сили знаходилися ближче до околиць рідного міста» (с.197). До 1686 р. Кременчуччина залишалася театром бойових дій. На її долі відбулися боротьба П.Дорошенка за об'єднання українських земель, а згодом, інтервенція турків, татар. Підписання «Вічного миру» нарешті завершило цю важку для нашого краю епоху.

Третій розділ монографії «На вістрі колонізації: змагання цивілізаторів (кінець XVII ст. – 1764 р.) складається з двох частин. Перший параграф названий доволі поетично «Закуток Гетьманщини». Автор наголошує на прикордонному статусі Кременчуччини, що саме і визначав її становище в цей час. Кременчуцька сотня увійшла до Миргородського полку. Вздовж Дніпра стояла прикордонна козацька сторожа. Була налагоджена система оповіщення в разі небезпеки. Край інтенсивно заселяється. Дослідник наводить цілий список сіл, які виникли наприкінці XVII ст. Серед них він називає Пирого, Погреби, Опришки, Савине, Демидівку, Кривуші, Піщане та ін. Козацька старшина робила спроби запровадити панщину, поставити в залежність місцевого населення. Проте, на думку автора, кріпак на Кременчуччині ще був дивиною, серед підлеглого населення переважали наймити і підсусідки. Цей факт він пояснює прикордонним статусом території та близькістю до Запорізької Січі. Протягом 1687-1691 рр. фіксуються виступи козачої голоти на території Миргородського та Лубенського полків. Антимосковське повстання

під проводом Петрика знайшло відгук і в нашому краї. До того ж продовжувалися напади кримських татар. Отже, останнє десятиліття XVII ст. для нашого краю було відносно спокійнішим, порівнюючи лише з попередніми часами.

Окрему увагу в названому розділі автор приділив подіям, пов'язаним з Північною війною. Він наводить численні приклади брутального поводження російських військ в нашому краї. Вони переконують нас, що підстав для незадоволення політикою московського царя Петра I було в Україні більше, ніж достатньо. Д.Вирський вказує, що дії І.Мазепи підтримали запорожці та прилегли до них території, зокрема південна Кременчуччина. Долю Батурина розділило містечко Переволочна, жителі якого були знищені московськими окупантами. Після погрому Переволочна вже не мала змоги конкурувати з Кременчуком.

Війни, які вів царський уряд у XVIII ст., привели до економічного занепаду України, і наш край не був винятком. Особливо позначилися на його господарстві російсько-турецька кампанія 1735-1739 рр. Кременчук став основною базою для російської армії. Тут розміщувався чисельний військовий контингент, склади з амуніцією та зброєю. Протягом 1737-1739 рр. Кременчуччина зазнала нападів кримських татар, які нанесли краю помітних господарських збитків та людських втрат. Автор наводить свідчення безпосереднього очевидця тих подій ієромонаха Пивогірського монастиря Парфтенія, а також, статтю поміщену з цього приводу в «Санкт-Петербурзьких ведомостях». Історик наголосив на тому, що це був останній напад татар на землі Лівобережної Кременчуччини.

Звертає увагу автор і на соціальне життя міста. Кременчук в ті часи був прикордонним форпостом Російської імперії на південно-західних землях. В ньому перебував певний штат російських чиновників – як військових, так і цивільних. Тут після реформи 1754 р. розмістилася митниця, запроваджено посаду лікаря.

Краї переживав стихійні лиха, зокрема повені і епідемії. Вчений наводить приклади масового захворювання населення чумою, яка прийшла до нас з півдня.

Окремий підрозділ «Люди білого царя» дослідник присвятив політиці російської влади, спрямованій на заселення українських земель іноземними підданими. Спочатку це були грузини, а згодом серби. Автор детально зупинився на їхніх взаємовідносинах з місцевим населенням. Вихідці з Балкан не виправдали покладених на

них сподівань. Пізніше царський уряд відмовився від цього задуму. Серби в подальшому асимілювалися з українцями. Пам'ять про них залишилася в назві містечка Павлиш, та в прізвищі «Сербин», яке й сьогодні зустрічається в регіоні.

У другій частині третього розділу «Обрії матеріальної цивілізації. Химерний образ старосвітського суспільства на Кременчуччині» дослідник розглядає соціально-економічні процеси, що відбувалися в нашому краї у першій половині XVIII ст. Він вказує на «оселянювання козацтва» і домінування аграрного сектора економіки (с.326). Спираючись на американського професора економіки М.Чировського, Д.Вирський наголошує на двох основних причинах переважання саме сільського господарства в економіці краю: географічне середовище і іноземна агресія. «По-перше: вигідності аграрного сектора сприяли особлива родючість землі та сприятливий клімат. По-друге: величезний 'потенціал мінералів, енергії та праці' на українських теренах не міг розвинутися внаслідок зовнішнього втручання та через воєнні фактори» (с.326). До цих факторів автор додав і цілеспрямовану політику Російської держави, яка прагнула перетворити українські землі в сировинний придаток імперії. Він наводить приклад, коли Петро I захопився ідеєю масового розведення овець. З цього приводу цар мав розмову з гетьманом І.Скоропадським і поклав на нього особисту відповідальність за забезпечення функціонування «овечих» заводів (с.327). Як стверджує дослідник, до середини XIX ст. вівчарство залишалося провідною галуззю економіки в нашому краю.

Щодо розвитку міст автор не погоджується з думкою відомого українського науковця Наталії Яковенко про зникнення міст в Гетьманщині і перетворення їх на ярмаркові центри (внаслідок економічних заходів російського імператора Петра I). Спираючись на методологію французького історика Ф.Броделя, Д.Вирський доводить, що міста в Україні продовжували існувати і виконували свої функції, а їхнє населення зростало. За різними підрахунками вченого кількість городян в Гетьманщині коливалася в межах 6-7%, тоді як загальноросійський показник становив – 3%, а в Англії – 16% (с.329). Правда, він визнає, що в більшості українських міст службове населення (козаків etc) значно переважало торгово-ремісничі.

Торкаючись безпосередньо розвитку Кременчука, історик вказує, що чисельність його мешканців протягом 1730-1764 рр. зросло з однієї тисячі до двох. Проте, воно не було стрімким, місто

пережило епідемії чуми, повені, нашествия сарани, які позначалися на конкретній демографічній ситуації. Однак, попри всі негаразди, Кременчук, за влучним висловом автора, став містом-метрополією. Його колонія Круків в 1752 р. отримала вже статус містечка, чималим був внесок Кременчука і в розвиток Крилова (с.330).

Основною причиною економічного піднесення нашого краю в середині XVIII ст. стала торгівля. Дослідник звернув особливу увагу на розвиток транспортної системи Кременчуччини та її вплив на господарське життя регіону. Він вказує на важливість торгівельних зв'язків з Кримом та Запоріжжям, звідки везли сіль, рибу та «вироби Сходу». Автор детально проаналізував шляхи, що проходили через наш край, окрему увагу він звернув на роботу кременчуцької митниці.

«Лицарями та найколеритнішими представниками тогочасного українського бізнесу» назвав Д.Вирський чумаків. Їм він присвятив окремий параграф. Вибування чумацького промислу дослідник відносить до 40-х років XVIII ст. Той «бізнес» засновувався на засадах суто товарної асоціації. «Кременчуччина була традиційним чумацьким краєм, а сіль була одним з основних товарів місцевої торгівлі», – пише автор (с.347). За Круковим закріпився статус чумацької столиці. Історик, аналізуючи діяльність «магеланів українських степів», відзначає небезпечність вказаного промислу, наводить уривки з пісень, в яких розповідається про їхню важку долю.

Окрему увагу науковець звернув на соціальні стани українського суспільства середини XVIII ст. Він погоджується з твердженням українсько-американського історика З.Когута про те, що в Гетьманщині не отримали справжнього розвитку легальні корпоративні стани. Проте, соціальна структура нагадувала європейське корпоративне суспільство, оскільки мала вертикальну ієрархію, в якій політичний, правовий і соціальний статус особи визначався належністю до певної соціальної групи (с.348). Еліта українського суспільства поєднувала в собі елементи шляхти польських часів та козацької старшини. Її особливістю, зазначав автор, було те, що «вона надихалася старими річпосполитськими (властиво європейськими), а не новими російськими зразками. І в побуті старшина марила швидше приватним життям т.зв. джентльмена-фермера, аніж міського служачи-бюрократа» (с.349).

Козацтво становило проміжний стан між шляхтою та селянством. Воно було широко пред-

ставлене в нашому краї. Його економічне становище протягом XVIII ст. погіршується. «Загалом соціальна еволюція козацтва в Гетьманщині характеризується процесами ускладнення внутрішньої структури і розшарування до того монолітного стану-народу. Відтак, хоча соціальний престиж козацтва неухильно занепадає, його роль «прабатька» для модернізованих суспільних верств міцно закріплюється в матриці української культури» (с.351).

Міщанство було нечисельною верствою на Кременчуччині. Як зауважує автор, вирізнення міщан із загальної маси посполитих давалося гетьманським чиновникам не без труднощів. Як приклад, він наводить повідомлення Келебердянської сотенної старшини про відсутність в них міщан, хоча є козаки, які промишляють і бавляться ремеслом (с.352). Схожа ситуація була і в Кременчуці.

Щодо становища селянства, то воно в середині XVIII ст. залишалось вільним. А головним латифундистом краю (а отже і визискувачем підданської праці), на думку дослідника, була не шляхта, а Градизький Пивогірський монастир (с.354). На його землях працювали тисячі залежних селян, закабалених ще універсалами гетьманів І.Мазепи, І.Скоропадського та жалуваними грамотами московських царів Олексія Михайловича і Петра І. Вчений детально описав господарство монастиря, яке мало вражаючі розміри.

Дійсно, церква в нашому краї була головним феодалом і прагнула до розширення своїх володінь. Про це свідчать чисельні судові процеси з місцевими козаками. Церковна братія не зупинялася і перед насильницькими захопленнями маєтностей. У книзі наводиться приклад «рейдерської» атаки на Лялинську маєтність у 1749 р. (с.374).

Православна церква активно розширяла свою присутність на Правобережжі. Д.Вирський повідомляє про створення Крилівської протопопії. У Кременчуці та інших містечках зростала кількість храмів. Характеризуючи тогочасних священнослужителів, дослідник зазначав: «Взагалі духівництво не було частиною соціальної піраміди, оскільки не утворювало стану або замкнутої групи. Воно було різномірним за соціальним походженням, достатком і політичним впливом. Юридично відокремлене від решти населення автономною адміністрацією й судочинством, духівництво звільнялося від податків, військової служби і трудових повинностей» (с.375).

Автор вказував, що священнослужителі в Гетьманщині займали проміжну позицію між ко-

зацтвом і шляхтою. Вони мали право користуватися працею селян, що єднало їх з козацькою верхівкою. Дослідник звертає увагу на те, що діти вищого духовенства займали найнижчий щабель у Значному військовому товаристві, а діти священників ставали козаками. У той же час в середині XVIII ст. частішають випадки прийняття священницького сану козаками (с.376). На думку вченого, «церквобудівний бум, особливо помітний по всій Кременчуччині у середині XVIII ст., супроводжувався й значними позитивними зрушеннями в освіті духовенства, а подекуди і поспільства. Адже, школа та шпиталь були звичайними супутниками нових церков» (с.423).

Територія Кременчуччини тоді була поділена між трьома полками – Лубенським, Миргородським і Полтавським. Д.Вирський зупиняється на житті та діяльності представників місцевої козацької старшини. Він наводить факти з біографії миргородського полковника Павла Апостола, детально описує перебування на цій посаді його наступника Василя Капніста. Вчений особливо відзначає його «осадницьку діяльність» в нашому краї. Той полковник розбудував села Ламане, Миколаївку, Пузикове та інші. Місцева козацька верхівка сприймала його як чужинця і чинила спротив. В.Капніст постраждав від несправедливого доносу, але потім був реабілітований. Пізніше він загинув в під час Семирічної війни. Новим миргородським полковником став Федір Остроградський. Автор наголошує, що саме роди Капністів і Остроградських відігравали важливу роль в житті нашого краю мало не два століття, аж до 1917 року.

Одиницями, з яких складався полк, були сотні. Дослідник зробив спробу відшукати прізвища всіх кременчуцьких сотників, починаючи з 1649 і закінчуючи 1764 роком. Він схарактеризував діяльність двох останніх сотників Федора і Якова Гаврилович. На основі архівних документів Д.Вирський відтворив біографію цих людей. Особливу увагу він звернув на майновий стан посадовців. «Ф.Гаврилов міг хизуватися правобережними володіннями в Крукові, Білецьківці, хуторі Березівському та Тонконогівці – разом це, за різними даними, на 1752 р. 47 родин підсусідків і посполитих. Плюс також окремі ліси, байраки та пасіка в Чорному лісі. На Лівобережжі Ф.Гаврилов мав у підданстві ще 17 родин посполитих у Кременчуці» (с.396).

Наводить автор список прізвищ кременчуцьких отаманів, осавулів, в'їттів, значкових това-

ришів. Вказує, що на середину XVIII ст. козацтво домінувало в нашому краї. Однак, матеріальний стан більшості рядового козацтва «виглядав зовсім не блискуче» (с.404). За кількістю посполитих Кременчуцька сотня поступалася сусіднім адміністративним одиницям. У цей час робилися спроби обернути козаків на посполитих. Д.Вирський наводить приклади боротьби у відстоювання своїх козацьких прав жителями сіл Кліщинці та Манжелії.

В останньому параграфі «Всякому городу нрав и права» автор робить спробу відтворити повсякденне життя нашого краю. Він вказує на мілітаризований характер буття в тодішній Гетьманщині, подає цікаву інформацію про кар'єрне зростання вихідців з Кременчуччини Г.Галагана, Г.Ілляшенка, Г.Рудя, П.Денисенка та інших.

Спираючись на архівні джерела, Д.Вирський наводить чисельні приклади панування в кременчуцькому соціумі права сили, яким не гребували посадовці, особливо представники козацької верхівки. Звичайна людина не була захищена від свавілля, як з боку можновладців, так і від своїх громадян. Сімейні вузи тоді не мали міцного підґрунтя. Доволі поширеним явищем в ті часи було кидання чоловіком дружини і дітей, двосженство і навіть чотирижонство. Дослідник вказує на той факт, що багатоженці могли з'являтися цілком законно, «татарський полон, чи то тривала відсутність одного з членів подружжя ставала підставою дозволу на другий шлюб» (с.414)

Прийняття ісламу в часи перебування в турецько-татарському полоні теж не було рідкісною подією в тодішньому суспільстві, таких потурнаків потім хрестили другий раз. Як приклад автор подає справу козака Даниленка з Городища-Градизька, котрий повторно повернувся з магометанства в православ'я (с.414).

Кримінальна ситуація в нашому краї не вирізнялася стабільністю. Дослідник наводить приклади необґрунтованих вбивств, грабунків, работорівлі своїми співвітчизниками. Люди, які не мали сталого помешкання, фактично перебували поза законом. Релігійність більшості населення носила поверховий характер. Духовенство також не завжди сумлінно ставилися до своїх обов'язків.

Автор вказує на те, що Канцелярія Духовної консисторії була найбільше завантажена справами про ухиляння священників від відправлення обов'язкових служб та про їх негідну поведінку. В монографії наводяться приклади про побиття священнослужителями своїх парафіян, бійки монахів, п'янство та ін. (с.416).

У той же час історик вказує і на розвиток освіти в нашому краї, чому сприяло духовенство.

Російські впливи на Кременчуччині були більш помітними, ніж в інших регіонах Гетьманщини. Цьому сприяв в першу чергу прикордонний статус нашого краю, перебування тут значної кількості імперських військ. Автор зафіксував у 1752 р. появу першого російського купця в Кременчуці – Дімітрія Селіванова (с.420). Згодом росіяни домінуватимуть у міському купецтві. Не випадково саме Кременчук у 1764 р. стане центром новоствореної Новоросійської губернії. Автор на останніх сторінках свого тексту підводить до цього висновку.

Взагалі книга Д.Вирського справляє приємне враження. Вона написана доступною зрозумілою мовою, її може читати і науковець, і учень середньої школи. В той же час автор сумлінно дотримується всіх вимог, поставлених до наукових видань. Монографія вражає багатством фактів з життя звичайних людей. У ній широко використана різноманітна література, в тому числі і такі нетрадиційні джерела як вірші, народні пісні, перекази та легенди. Д.Вирський намагався відтворювати події, старанно слідуючи джерелам, паралельно він висуває цікаві гіпотези, робить власні припущення. Книга «населена» звичайними людьми, доля яких пов'язана з нашим краєм. Автор цілком відійшов від ідеологічних упереджень у відносинах між поляками і українцями, відзначив не тільки боротьбу, але й співпрацю представників двох слов'янських народів.

Окремо хотілося б підкреслити вірність автора науковій етиці. Він посилається на своїх колег по цеху, навіть коли їхні думки прозвучали під час неформальних розмов. Твір Д.Вирського читається з великим інтересом, він спонукає до роздумів над історією нашого краю і паралелей із сучасним життям.